

ŞUÛBİYYE NEDİR?

Yrd.Doç.Dr.Mustafa KILIÇLI (*)

İslâmiyetin Ortadoğu'da siyâsî bir güç olarak ortaya çıkışından yaklaşık bir asır sonra, Araplar tarafından feth edilen toprakların idaresi büyük ölçüde Arap asıllı olmayan müslümanların eline geçmişti. Araplar yeni dinleri İslâm'ı, bunun yanında dilleri Arapçayı ve diğer kültürel unsurlarını yeni feth edilen topraklarda yayıyorlardı. Ancak onların büyük bir imparatorluk kurabilecek ne idarî gelenekleri ve ne de tecrübeleri vardı. Bu sebeple bilhassa Abbâsiler devrinde tebaalarındaki tecrübeli yabancı unsurlarla işbirliği yapmak zorunda kalmışlar ve tebaanın meslek sâhibi zümrelerinin, imparatorluğun idarî yapısı içinde önemli mevkileri işgal etmelerine razı olmuşlardı. Araplar, Arap şiirinde hâlâ muhâfaza edilen putperest dönemin ihtişamlı geleneklerinde ifadesini bulan kabile şerefine ve asabiyetine tam mânâsıyla bağlı olduklarından Arap asıllı olmayan yeni müslümanlara yani *mevâlî*¹ye zaman zaman ikinci sınıf vatandaş muâmelesi yapıyorlardı². Hiç kuşkusuz Arapların *mevâlîye* karşı gösterdikleri kibir ve onları aşağılayıcı davranışlar **Şuûbiyye hareketi** diye bilinen bir tepkiyi doğurmakta gecikmedi. Bu hareket kesin olarak Emevî idaresinin son yıllarında patlak verdi ve Abbâsiler devri boyunca siyâsî, edebî ve dinî şekiller olarak devam etti. Özellikle hicrî üçüncü ve dördüncü asırlarda Farsların ve diğer gayr-ı Arap kavimlerin Araplara üstün olduklarını mübâlagalı bir şekilde müdâfaa etti.

Şimdiye kadar **Şuûbiyye hareketi** ve mâhiyeti hakkında bazı çalışmalar yapılmıştır. Gerek Araplar ve gerek şarkiyatçılar için **Şuûbiyye**'nin incelenmesi yönünde ilk adımı atmış olan şarkiyatçı I.Goldziher, Almancadan İngilizceye Muslim Studies adıyla tercüme edilen eserinin birinci cildinde, tam ayrıntılı olmasa da, **Şuûbiyye hareketinin** siyâsî ve edebî tezâhürleri hakkında oldukça ilginç bilgiler sergilemiştir. Şarkiyatçı H.Gibb de, Studies on the Civilization of Islam'ındaki bir bölümde **Şuûbiyye mes'elesin** e değinmiştir. Goldziher bu hareketin daha ziyâde edebî tezâhürleri üzerinde çalıştığı halde Gibb bunun arkasında etkili olan bazı sosyal güçleri, Araplarla Arap asıllı olmayan *mevâlî* arasındaki sosyal ve ekonomik çatışmayı açıklamaya çalışmıştır. Konuyu değişik açılardan ele alan bazı şarkiyatçıların muhtelif makalelerinin yanı sıra çağdaş Arap yazarlarından Aḥmed Emîn'in Duḥa'l-İslâm'ındaki ilgili bölüm, 'Abdul'azîz ed-Dûrî'nin al-Cuzûru't-târîhiyye li's-Şuûbiyye adlı müstakil küçük eseri, İranlı çağdaş edebiyatçılardan Celâleddîn Humâ'î'nin, Mihr dergisinin muhtelif sayılarında yayınlanan makalesi bu alanda yapılmış ve önemi hâiz çalışmalar arasında zikredilebilir. Aḥmed Emîn ve Celâleddîn Humâ'î **Şuûbiyye hareketinin** ortaya çıkışını ictimâî ve siyâsî sebeplere dayandırmalarına karşın 'Abdul'azîz ed-Dûrî bunu bazı dinî firkaların

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

hareketlerine bağlamakta, yaptığı değerlendirmelerde de sık sık taraf tutan görüşlere yer vermektedir.

Şuûbiyye nedir? Genel mânâda **Şuûbiyye**, Arapların diğer kavimlerden daha üstün olduklarına inanmayan bir fırkanın adıdır.

Tarihî ve edebî kaynaklardaki malzeme incelenecek olursa **Şuûbiyyenin**, başlangıçta, İslâmî fetihler neticesinde Arapların idaresine giren Arap asıllı olmayanlarla Araplar arasındaki müsâvât meselesini halletmeye çalışan, ancak sonradan yavaş yavaş Araplara karşı mutaassıp davranarak Arap soyunun düşmanı olan, onu dünya kavimlerinin en âdisi sayan ve Arap olmayan kavimleri Araplara üstün tutan bir fırka olduğu görülür.

Hulefâ-yi râşidîn devrinde islâmî fetihlerle büyük bir başarıya ulaşan müslüman yeni Arap devleti, medeniyette köklü ve eski miraslara sâhip milletlerin kurdukları bazı devletlerin topraklarına yayılınca, o Arap asıllı olmayan milletlerin çoğu İslâmiyete ve Arap idaresine boyun eğmek zorunda kalmışlardı. İslâmiyetin, hangi ırktan olursa olsun, kendisine boyun eğen insanlar arasında ayırım yapmadığı, bütün insanları kardeşliğe davet ettiği her vesile ile çeşitli âyet ve hadislerde açıkça beyân edilmekteydi³. İslâma giren gayr-ı Arap milletlerin çocukları ve dolayısıyla fikir adamları bu âyet ve hadislerden bazısını kendilerine rehber olarak almışlar, İslâm târihinde **Şuûbiyye** olarak bilinen, Arapları üstün tutmayı onların kendilerinden başka milletler karşısında bir üstünlüğe sahip olduklarını düşünmeyen veya başka bir deyişle Araplara kin besleyip onları tahkir eden bir fırkanın ortaya çıkışına kadar o âyet ve hadisleri Arapların haksız hareketlerine karşı tedâvülde tutmaya devam etmişlerdi. Fakat zamanla asabiyet duygularının ağırlık kazanması neticesinde Araplar, idarelerindeki bu Arap olmayanlara zulüm ve şiddetle muâmeleye başlayınca onlar da dinî bazı prensipler yanında bizzat siyâsî ve edebî güçleriyle karşı koymaya başlamışlardı. Yakın devirde yaşamış İranlı edebiyatçılardan Celâleddîn Humâî'nin ifadesine göre **Şuûbiyye** lâfzı, Arap asıllı olmayanlardan Araplarla mücâdeleye girişen şu üç gurup insana atfedilmekteydi⁴ :

I.grup : **Şuûbiyye** taraftarları başlangıçta, bütün milletler ve ırklar arasında tam bir müsâvâta, bütün insanlar bir parça topraktan ve bir adamın sulbünden geldikleri için, Arap olsun olmasın, hiç kimsenin bir başkasına üstün olmadığını kabûle çağırılmışlardı. O nedenle bu grubun mensupları ilk zamanlar **Ehlu't-tesviye** adıyla tanınmışlardı. İbn 'Abdi Rabbih'in "**Şuûbîler**, onlar da **Ehlu't-tesviye'dir**"⁵ şeklindeki ifâdesi bu grubu tanımlamaktadır.

Ehlu't-tesviye, insanların hasep nesep konusunda aralarındaki üstünlük iddiâlarını kabul etmeyen, üstün olmayı sadece din ve ahlâka, kişinin şerefi ile azmine bağlayanlardır. Arap asıllı olmayan, bazan da Arap oldukları halde Arapların bu konudaki haksız hareketlerine karşı çıkan dindar âlimlerin pek çoğu onları temsil etmekteydi; çünkü İslâmın özü ve esasları bu yolu te'yid eder mâhiyettedir. Ancak zamanla bunlardan gidişâtlarında haddi aşan, asabiyette aşırılığa giden, Arapları bütün faziletlerden tecrid edip onlara her türlü rezâleti

yakıştıran kişiler ortaya çıktı. Bunlar da aşağıda tarif edeceğimiz ikinci ve üçüncü grupları temsil ediyor ve esâsen **Şuûbiyye** adıyla tanınıyorlardı.

II. gurup: Bunlar, Arapların bir millet oluşuna hücum eden ancak İslâmiyete herhangi bir saldırıda bulunmayanlardır. Çünkü bunların nazarında İslâm, Arapların arasında zuhûr etmiş olsa bile, herkesin dinidir. Bu grubu daha çok Arap asıllı olmayanlardan eski dinlerini devam ettirenler veya müslüman olup da kendilerinde millî duyguları ağır basan, saltanatlarını ortadan kaldırdıkları ve istiklâllerini ellerinden aldıkları için Araplardan nefret edenler teşkil etmekteydi.

III. gurup : Bunu da Arapların diğer kavimlerden üstün olduklarına kesinlikle inanan, üstelik Araplardan gayri bazı milletlerin onlardan üstün olduklarını savunan, Araplara her türlü âdiliği yakıştıran ve yeri geldikçe onların yeni dini İslâmiyete de saldırmaktan çekinmeyen kimseler temsil etmekteydi. Sahip oldukları aşırı asabiyet duyguları onları Arapları ve dinleri bile olsa onlardan gelen her şeyi çirkin görmeye sevk etmişti.

Şuûbiyyenin esâsı, el-Câhiz'in deyişiyle, bozmadığı bir din ve yıkmadığı bir dünya bırakmayan asabiyete dayanmaktaydı⁵. Bu da Arapların geçmişten güç alan mefâhîr (:övünmeye vesile şeyler)ine karşı **Şuûbiyye** taraftarlarının kendisine dört elle sarılarak Araplara karşı gösterdikleri övünmelerden ibârettir.

Çağdaş bazı araştırmacıların, târihi seyri içerisinde **Şuûbiyyenin** aldığı şekiller konusunda ihtilâfları varsa da onlar **Şuûbiyyenin** Kur'ân ve sünnetin, bütün insanların eşit olduğu prensibi üzerine kurulduğu ve mensuplarının, Arapların bizzat kendilerini **kabâ'il** (:Arap kabileleri) olarak görmelerine karşılık Arap olmayanları **su'ûb** (-Arap asıllı olmayan- milletler) addettikleri, Arapları diğer kavimlerden aşağı gördükleri hususunda fikir birliği içindedirler. Şarkiyatçı I.Goldziher'in ifâdesine baktığımızda onun, **Şuûbiyye** hareketini fikrî bir hizip olarak kabul ettiğini görüyoruz. Fakat bunun yanında o, bu görüşünde ihtiyatlı davranmakta ve şöyle demektedir: **Şuûbiyye**, Kur'ân ve sünnetin emirleri doğrultusunda hâlis Araplarla onların dışındaki diğer müslüman milletlere eşit davranılmasına dâvet eden büyük bir cemaatin özünü temsil eden düşünürler ve yazarlar topluluğudur. Bu topluluk veya hizip ihtilâlcî olmayıp, davetini yaparken edebî metotlara dayanmıştır⁶. Görüldüğü kadarıyla I. Goldziher, **Şuûbiyyeyi** maddî kuvvet ve mukâvemetten ziyâde mânevî bir kuvvet üzerinde ayakta duran fikrî bir hizip olarak tasavvur etmektedir.

J. Wellhausen'e gelince: O, I.Goldziher gibi **Şuûbiyyeyi** fikrî bir hizip olarak görmeyip aksine onu özünde siyâsî, ictimâî ve islâmî özellikler bulunan dinî bir hareket olarak görmektedir⁷.

P.K.Hitti ise umûmiyetle **Şuûbiyyenin** aldığı şeklin edebî münâkaşalar çerçevesinde olduğunu; bu hareket mensuplarının, Arapların tefekkür alanındaki üstünlük iddiaları ile alay etmenin yanında şiir ve edebî sanatlarda Arap olmayanların üstünlüğünü ileri sürdüklerini ifade etmektedir⁸. P.K.Hitti'nin ifâdesinden de **Şuûbiyyenin** esâsen, düşünce meydanlarında Arapların efendilik fikrine mukâvemet için ortaya çıkmış edebî bir hareket olduğu anlaşılıyor.

Günümüzde İslâm târihine dâir çalışmalarıyla tanınan 'Abdul'azîz ed-Dûrî **Şuûbiyyenin**, muayyen bir cemaatin veya sosyal bir sınıfın hareketi

değil, bilâkis müdeaddit milletlerden muhtelif grupların, Arap otoritesini sarsmak veya İslâmî-Arap kültürünün yeni nesillere akışını engellemek için sarfettikleri gayretin birikimini temsil ettiğini ifâde ediyor⁹.

Gerçekten **Şuûbiyye** başlangıçta dinî bazı dirrektüfleri kendisine hareket noktası olarak almış fakat sonradan onları bir tarafa bırakmış, kendilerini sürekli olarak beşeriyetin en asili görüp **mevâliye** en ağır ictimâî ve siyâsî baskıları revâ gören Arapların hükümrânlığını yıkarak, İslâmiyetin gelişiyile Arapların idaresine giren Arap olmayan milletleri eski idare ve medeniyetlerine kavuşturmak için çaba sarfetmiş siyâsî, edebî, dinî bir hareket ve bu hareket mensuplarının oluşturduğu bir fırkadır. Onun teşvikiyle yaklaşık dört asır boyunca kimisi ihtilâlcî, kimisi edebî, kimisi de dinî olan hareketler yapılmıştır. Bu sürekli mücâdele ise o devirlerde Arap devletinin tebaasını meydana getiren unsurlar arasında vukû bulmuş, bunlar arasında en üstün ve en imtiyazlısı da hiç şüphesiz İranlılar olmuştur. Bunun nedenini ise, Arapların fetihler esnâsında ilk karşılaşukları yabancı ve güçlü unsurun, İranlıların oluşuna bağlayabiliriz.

Şuûbiyye lâfzının istikâkı ve bunun, taraftarlarına ad olarak verilışinin nedeni

Şuûbiyye, Abbâsi asrında ortaya çıkan Râvendiyye, Hurremiyye, Kaderiyye¹⁰ gibi özel bir fıkadan ibârettir. Kelimenin müennesliğı fırka ve cemaat

olması münâsebetiyledir. Bir tek kişinin bu kelimeyle nitelendirilmesi halinde **şuûbî** denilmektedir. **Şuûbî**deki nisbet yâ'sı vahdet mânâsı ifâde eder.

Şuûbiyye kelimesi yukarıda ifâde etmeye çalıştığımız bir grubun temsil ettiğı anlamda terim olarak Hz. Peygamberin hadislerinde ve Kur'an'da geçmez. Kur'an'da¹¹

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا ...

âyetinde müfredi (**şafb**) olan (**şuûb**) kelimesi geçmektedir. Ancak buradaki (**şuûb**) lâfzı kesinlikle, Asr-ı saâdetten Emevî asrının sonlarına kadar, **Şuûbiyyenin** terim olarak ifâde ettiğı anlamda tefsir edilmemiştir. Nitekim et-Taberî mezkûr âyetin tefsiri hakkında bize sahâbe ve tâbiünden birçok görüş nakletmektedir¹². Fakat bu görüşlerin hepsi, âyetteki (**şuûb**) ile uzak nesebin ve kabilelerin büyük kollarının kastedildiğini göstermektedir.

Gerçekte **Şuûbiyye** lâfzı, büyük bir insan topluluğı demek olan, büyük ve küçük kabileleri içine alan (**şafb**) kelimesinin çoğulu (**şuûb**) tan alınmıştır. Çoğul sıygası ve nisbet yâ'sı ile birlikte, mezkûr Kur'an âyetindeki (**şuûb**) kelimesine mensuptur. **Şuûbî** lâfzının çoğul olan bir kelimeye nisbet edilmesi ise **enşârî** lâfzında olduğu gibi mükesser alem hükmünde olmasından dolaydır¹³.

Arapların muhâlifi bir fırkanın **Şuûbiyye** olarak adlandırılması, bir rivâyete göre bu fırka mensuplarının bütün milletlerin eşit olduklarını ve aralarında herhangi bir fark bulunmadığını söylemeleri; bir başka rivâyete göre ise onların Arap kabilelerinin karşıtı olan gayr-Arap milletlere yardım etmeleri veya

يَا أَيُّهَا النَّاسُ ... وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا ...

âyetindeki (**Şuûb**) ile kastedilenin Arap olmayan milletler, (**kabâ'il**) ile kastedilenin Arap kabileleri olduğunu ileri sürmeleri sebebiyledir¹⁴.

A.Emîn, Kur'ân'da geçen (şu'ûb) ve (kabâ'il) kelimelerinin Arap olmayan milletler ve Arap kabileleri şeklinde tefsir edilmesinin şüübî bir tefsir olacağını ileri sürerek bunu kabul etmiyor. Görüşüne destek olarak da et-Taberî'nin âyetin tefsiri konusunda sahâbe ve tâbiînden naklettiği görüşleri ileri sürüyor¹⁵. Oysa meselenin bir çözüme kavuşturulması için âyetten Arap olmayan milletler ve Arap kabileleri anlaşılacak, Şuûbîlere ad olan terimin bu şekilde ortaya çıkarılması mümkündür. Çünkü eski ve yeni bütün kaynaklardaki ifadelerle göre, Şuûbîlerle Araplar arasındaki mücâdele hep mezkûr âyete dayanmış ve desteğini ondan almıştır.

Yine A.Emin, kaynağını belirtmeden yaptığı bir nakilde, kuvvetli bir Arap taraftarı olan İbn Kuteybe'nin Şuûbiyye lâfzının iştikâkı ve âyetteki (şu'ûb)un (kabâ'il)e tekaddum ettirilmesi meselesine şu sözleriyle iürazda bulunduğunu kaydediyor: "Acemlerden birinin, Allâh Teâla'nın Kur'ândaki

... وَجَمَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا ...

âyetini delil

göstererek (şu'ûb)un Arap olmayanlar, (kabâ'il)in ise Araplar olduğu; ifâdede önce gelenin sonra gelenden daha üstün olduğu şeklindeki sözlerini haber aldım. Ben, Ehlu't-tesviyenin bu âyeti delil gösterdiklerini görüyordum. Halbuki onlar iki yönden hatâya düştüler: Birinci olarak, zikredilmede öncelik üstünlükte tekaddümü gerektirmez, Cenâb-ı Hakk

... يَا مَعْشَرَ الْإِنْسِ ...

buyurarak ifâdede cinleri

insanlardan önce getirmiştir. Oysa insanlar onlardan üstündür. İkinci olarak, doğrusu Arap olmayanlar (ş'a'b) olmaya Araplardan daha lâyük değildir. Çünkü her kavim çoğalmış, kollara ayrılmış ve bu kollar (şu'ûb) olmuşlardır"¹⁶.

Hulâsa Şuûbiyye lâfzı, aynı soydan gelen ve millet diyebileceğimiz büyük bir insan topluluğu anlamına gelen (ş'a'b)ın çoğulu (şu'ûb)a nisbet edilmiştir. Şuûbîlerin böyle adlandırılmalarının nedeni de başlangıçta esas olarak istidlâllerinin mezkûr âyetin olmasıdır.

Şuûbîlere Şuûbiyye adının kim tarafından verildiği konusuna gelince: Gerek eski ve gerekse yeni kaynaklarda bu konuya ilişkin ifâdelerde bir çelişki görülmemektedir. Târihî Arap-Acem mücâdelesinin simgesi haline gelen bu hareketi isimlendirme bizzat kendi mensupları tarafından yapılmıştır. Araplar ise bu hareketin taraftarlarını uzun bir süre Ehlu't-tesviye olarak adlandırmışlardır¹⁷.

Araplar, Câhiliye devirlerinde şuûr birliği içinde bulunan ve millî bir amaç için çalışan müttehid bir millet değildiler.

Şuûbiyyenin târihçesi

Onlar kabile asabiyetinin kendilerine önderlik ettiği dağınık kabilelerden ibâret idiler. Milliyetleri lehindeki asabiyetleri o devirlerde henüz kalplerinde yer etmemişti. Çünkü o sırada yaşadıkları bölgede onlarla komşuları arasında bunu tahrik edecek kuvvetli nedenler mevcut değildi. Onlarla yarımada komşu Fars, Rûm, Habeş milletleri arasında savaş niteliği taşıyan birtakım kavgalar olmuştu. Ancak bunlar dünya savaş târihinde zikredilecek, önemi hâiz bir duruma sâhip değildi. Çünkü bu savaşlar, gâlibiyetin çoğu zaman iki taraf arasında paylaşıldığı, bir kısım İranlı gruplarla Arap kabilelerinin küçük çaplı çatışmalarından ibâretti. Zaferlerini de bir milletin ötekine gâlibiyeti addetmek herhalde mubâлага olur.

Arapların, Câhiliye devrindeki kabile asabiyetlerinin mevcudiyetinden dolayı kavmî asabiyetleri tamamıyla yok olmuş değildi. Kalplerindeki araplık heyecanı onlarda izzet, hamiyet ve kibir duygularını yeşerten bedevî hayatlarının hüküm sürdüğü çok eski devirlerden beri mevcuttu ¹⁸. Ancak Câhiliye devrinde Araplardaki kavmî asabiyetin, zuhûr için meydan bulamadığı ve dar bir ufkun içerisinde kaldığı söylenebilir. Arap toplumunu bir araya getiren, onu dağınık kabile düzeninden derli toplu bir devlet nizâmına sokan İslâmiyet gelince getirdiği düzenin prensiplerine bağlı olarak Araplardaki asabiyet fertten topluma, kabileden millete intikal etmiştir. Bu asabiyet, köklü bazı saltanatları yerle bir eden, mağlup olan milletlerin kalplerini gâlip Araplara karşı öfke ve kinle dolduran İslâmî fetihlerden sonra daha bâriz şekilde ortaya çıkmıştır. Ona paralel olarak diğer milletlerdeki kavmî asabiyet de kızıymış ve **şuûbilik** duyguları Arap olmayanların kalplerine sirâyet etmeye başlamıştır.

Asr-ı saâdetde Hz.Peygamber asabiyetin kötülüklerini teşhir etmiş ve çeşitli vesilelerle onu yasaklamış ¹⁹ olmakla beraber asabiyet yine de külün altında kendisini alevlendirecek birini bekleyen ateş kuru gibi gizli olarak kalplerde yaşamaya devam etmiştir. Hz.Peygamberden sonra müslüman toplumdaki sınıf nizâmıyla mücâdele eden ve idarelerindeki insanları eşit tutan ilk dört halifenin adâleti, tebaayı meydana getiren Arap ve Arap olmayan unsurlardaki asabiyet duygularını bir dereceye kadar hafifletmiş olmasına rağmen Emevîler devrinde durum bunun tam aksine gelişmiştir. Emevîler **mevâliyi** hor görüp onlara efendinin köleye bakışı ile bakmaya başlayınca asabiyet yeniden canlanmış, Arap olmayanların ve özellikle **mevâlinin** çoğunluğunu teşkil eden İranlıların kalplerinde Araplara karşı zaten var olan kin ve düşmanlık ateşinin alevlenmesine neden olmuştur. Böylece Araplarla **mevâli** arasındaki çekişme şiddetlenmeye başlamış; sonra gayet açık bir şekilde **Şuûbiyye** adı altında, Arap olmayanların kavmî şuûrlarının Arap asabiyetiyle çarpışması şeklinde açığa çıkmış ve edebî, siyâsî, dinî şekiller almıştır.

Şüphesiz **Şuûbiyye hareketi**, yukarıdan beri verdiğimiz bilgilerden de anlaşıldığı gibi, birdenbire ortaya çıkmamıştır. **Şuûbiyyenin** müşahhas olarak ilk faaliyeti, uzun bir hazırlık devresinden sonra Emevî asrının sonlarında, İranlı şâir İsmâ'îl b. Yesâr'ın halife Hişâm b:Abdilmelik (105-125/724-743)'in huzurunda kavmi Farısların şan ve şöhratlerini dile getirip onlarla övündüğü kasidesini²⁰ okuduğu zaman başlamış ve birinci Abbâsi asrında kuvvetle patlak vermiştir²¹. Emevîler devrinde halifenin bizzat kendisi, aynı şekilde öteki Arap taraftarı idareciler tetikte durdukları ve her vesileyle bu sesi susturdıkları için **Şuûbiyyenin** dâveti başlangıçta çok gizli ve sessiz ilerlemiştir. Kaynaklarda sözkonusu hareketin somut başlangıcı olarak hep şâir İsmâ'îl b. Yesâr'ın bu cür'etli hareketi gösterilmektedir.

Şuûbiyyenin Abbâsiler devrindeki faaliyeti ve öncüleri, Emevîler devrindeki hazırlık devresinden sonra ortaya çıkmış ve geniş bir edebî, siyâsî, dinî mücâdelenin kapılarını açmıştır. Emevî idaresinin son yıllarında İslâmiyetin eşitlik fikrine, Kur'an ve hadiste bu fikri destekleyen prensiplere dayanarak **Ehlu't-tesviye** adıyla yavaş yavaş yükselen **Şuûbiyye progagası** Abbâsî halifesi es-Seffâh (133-136 / 750-754)'ın hilâfet günlerinden Hârûn

er-Reşîd(170-193/786-809) devrinin sonuna dek çoğunluğu İranlı olan taraftarları sayesinde sonsuz bir heyecanla sesini duyurma çabası içine girmiş ve imkân nisbetinde ilerleme kaydetmiştir. Hicrî üçüncü asırda Abbâsi halifelerinden el-Me'mûn (198-218 / 813-833) ve el-Mu'tasim (218-227/833-842) devrinde ise her yönüyle kuvvet ve şiddetin zirvesine ulaşmıştır²². Bazan hilâfet sarayı tarafından da destek gören ve harâretli münâkaşalara yol açan²³, siyâsetinin temeli Araplarla mücadele ve mevâlinin Emevîler devrinde gördükleri baskının öcünü alma olan Şuûbiyyenin bu asırda Fars, Türk, Rum, Süryânî v.s. asıllı şâir, kâtip, âlim ve idarecilerinden, halkın hâs ve avâm tabakalarından sayısız taraftarı olmuştur. Özellikle birinci Abbâsi asrında Şuûbiyye hareketi Arap asıllı olmayan taraftarları ile onların muhâlifi Arap taraftarları arasında en hareketli günlerini yaşamıştır. Sadece ırkî değil aynı zamanda ilmî bir akîde görünümünde olan Şuûbiyye, ondan sonra asırlarca süren mücadelelerine devam etmiştir.

İranlılar, Abbâsi idaresinde iktidârı ele geçirmekle ve Arap hükümrânlığını yıkmakla asıl maksatlarına imkân nisbetinde nâil oldukları sonra şiddetli çekişmeler yavaş yavaş azalmış ve eski hızıyla akıp gitmemiştir. Ama tamâmen ortadan da kalkmamıştır. Nitekim hicrî dördüncü asırda şüûbî âlim Hamza el-İşfahânî (ölm. 360/970 ?) ile Arap taraftarları İbn Dureyd (ölm. 321/933), İbn Fâris (ölm. 395/1004 ?), Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî (ölm. 328/939 ?)'nin Arapçanın üstünlüğü konusundaki münâkaşalarına ve yazdıkları eserlere, hicrî dördüncü asrın ikinci yarısı ile beşinci asrın ilk yarısında tabii bir heyecanla Araplara karşı İranlıların üstünlüğüne dâir şiirler yazan şüûbî şâir Mihiyâr ed-Deylemî (ölm.428 / 1037)'ye hicrî beşinci asrın ikinci yarısı ile altıncı asrın başlarında yaşayan ve gramere dâir K.al-mufaşşal'ının mukaddimesinde yaptığı gibi, Arap asıllı olmamakla beraber Şuûbiyyeye intisaptan kaçınıp Arap tarafını tercih eder görünen Cârullâh ez-Zemaşşerî (ölm.538/ 1143)'ye şahit olmaktadır²⁴. Hicrî beşinci asırda İbn Garsiye (h. V.asır)'nin Endülüs'te başlattığı Şuûbiyye hareketi ise ayrı bir önem arzeder²⁵.

İranlıların Abbâsi hilâfet sarayından kenara çekilmelerinden ve Türklerin iş başına gelmelerinden sonra Arapların oturdukları bölgelerde Şuûbiyyenin faaliyeti zayıflamış olduğu düşünülüyorsa da İran topraklarında özellikle Tâhirîler (205-259/821-873), Sâmânîler (204-395 / 819-1005) ve Saffârîler (253-900/867-1495)'in hükümrânlık devirlerinde bu hareket kendi gücüyle canlı kalmaya devam etmiştir. Ama ne var ki sonunda Arap taraftarlarına yenilmiştir. İlk defa Deylemliler ve onların İbnü'l-Amîd (ölm. 360/970), eş-Şâhib b. 'Abbâd (ölm.385/995) gibi vezirleri, Buveyh emiri Âdududdevle (338-372/ 949- 983) Arap taraftarları grubuna yapışmışlar, Arapçayı himâye edip yayılmasına gayret sarfetmişlerdir. Onlardan sonra ise ırkçılık hususunda gönüllerinde bir heyecan uyanmayan, İslâm dinini himâye eden ve Arapçayı ilim dili olarak seçen

Gazneli (352-582/963-1186) ve Selçuklu (429-590/1038-1194) Türkleri **Şuûbiyye**yi himâye etmemişlerdir²⁶. Edebî ve ilmî eserlerini hicrî altıncı asra kadar takip edebildiğimiz **Şuûbiyye hareketi** muhtemelen o târihten sonra dinî ve siyâsî ortam içinde erimiş, yok olup gitmiştir²⁷.

Şuûbiyye teriminin ilk olarak kullanıldığı devir itibâren Arapların muhâlifi bir fırka anlamında kullanılmıştır? Bu konuda elde kesin bir delil olmamakla beraber kuvvetli olan görüş **Şuûbiyye** lâfzının zihinlerde yer ettiği anlamda kullanılmasının birinci Abbâsî asrında yaygınlaştığı görüşüdür. Bununla ilgili olarak da şu zannî deliller gösterilmektedir²⁸:

a) Emevîler devrinde Araplara muhâlif **Şuûbiyye hareketi**, Abbâsiler devrinde görüldüğü gibi, partizan bir yol niteliğine sâhip değildi. Emevî idarecilerin çok titiz ve katı tutumları, sözkonusu hareket mensuplarının ortaya çıkmalarına fırsat vermiyordu. O nedenle bu fırkanın taraftarları gizlice ve azimle çalışıyor, Arap ihtişamının korkusundan o devirde daha az kendilerini gösterme cür'etine sâhip oluyorlardı. Amaçlarının ilerlemesi için yaptıkları her şey, maksatlarını tamâmıyla açığa vurdukları ve bu hareketin müstakil bir fırka olmaya yüz tuttuğu Abbâsî devrindeki aksine, gizli idi. Ancak Abbâsilerin iktidâra gelişiyle **mevâlinin** nüfûzunun ardından bu hareketin mensupları da kalplerindeki korkuyu atıp gizli faaliyetlerini alenî şekle sokmuşlar ve birlik içerisine girmişlerdir. İşte bu devirde onlara **Şuûbiyye** adı verilmiş olmalıdır. Zira bir akîdenin umûmî bir meslek veya parti şekline girmediği müddetçe özel bir isim almadığı şüphesizdir.

b) Emevîler devrinde Araplara muhâlif bir hareket hakkında **şuûbî** veya **Şuûbiyye** lâfzının kullanıldığı görülmemiştir. Ebu'l-Ferec el-İşfahânî, Emevî asrında yaşayan şâir İsmâ'îl b. Yesâr hakkında "İsmâ'îl, Acemlere aşırı taassubu olan bir **şuûbî** idi"²⁹ demektedir. Fakat Ebu'l-Ferec'in bundaki maksadı, halife Hişâm b. Abdilmelik'in muâsırı İsmâ'îl'in o devirde **şuûbî** olarak çağırıldığını göstermek değil, hicrî dördüncü asırda yaşayan Ebu'l-Ferec'in kendi devrindeki meşhur **şuûbî** akideyle İsmâ'îl b. Yesâr'ın yolunu bağdaştırmaktır. Bu, bizzat Selmân el-Fârisî (ölm. 36/656)'nin, **sûfî** lâfzının Selmân'ın yaşadığı devirde meşhur mânâsında kullanılmamasına rağmen, sonradan **sûfî** olarak çağırılması gibidir.

c) **Şuûbiyye** teriminin Emevîler devrinde Araplara muhâlif özel bir fırka için kullanılmadığını te'yid eden dellillerden biri de şu olabilir: Emevî asrının başlarında ortaya çıkan fırka ve mezheplerin adları Havâric, Şî'a, Murci'e, Mu'tezile'de³⁰ olduğu gibi genellikle yâ-i nisbetsizdir. Oysa bu devrin sonları ile Abbâsî devrinin başlarında ortaya çıkan Kaderiyye, Hurrermiyye,

Dehriyye, Râvendiyeye'de olduğu gibi bütün fırkaların isimleri yâ-i nisbetlidir. **Şuûbiyye** adının da yâ-i nisbetle kullanıldığı düşünülürse, bu kıyastan hareketle, **Şuûbiyye** teriminin zihinlerde yer ettiği meşhur mânâda kullanılmasının birinci Abbâsi asrında gerçekleştiği söylenebilir.

İçinde **Şuûbiyye** kelimesinin, anlatmaya çalıştığımız özel bir fırka anlamında kullanıldığı en eski eser el-Câhiz (ölm. 255/869)'in el-Beyân ve't-tebyîn'idir³¹. el-Câhiz'den sonra İbn Kuteybe'nin bazı eserlerinde, Ebu'l-Ferec'in el-Egânî'sinde, İbn 'Abdi Rabbih'in el-İkdu'l-ferîd adlı kitabında görüldüğü gibi artık târihçilerin ve ediplerin eserlerinde **Şuûbiyye** terimi özel anlamında ziyâdesiyle kullanılmaya başlanmıştır.

Şuûbiyyenin coğrafi alanı ve ona iştirak eden unsurlar Araplarla **Şuûbiler** arasındaki mücâdele alanı Hicaz'dan Horasan'a, Irak ve Şam'dan kuzey Afrika ile Endülüs'e kadar uzanan, mevâlinin ikâmet ettiği daha nice bölgeleri içine alan geniş bir arâziye yayılmıştı. Fakat onun en kuvvetli olduğu yerler Irak, Horasan ve Endülüs idi. Özellikle bu bölgelerde ortaya çıkışı ise oralarda müslüman Arapların fetihleriyle sona eren bazı medeniyetlerin, yıkılan devletlerin, nüfuzlu ve şöhret sâhibi insanların bulunmasından ileri gelmekteydi³².

Araplara kin besleyen ve geçmişteki acılarının intikâmını almak için fırsat kollayan **Şuûbilerin** kâide gereği mağlup milletlerden olmaları pek tabîî idi. Onlar Fars, Rum, Türk oldukları gibi aralarında Süryânî, Nabatî, Kıptî soyundan gelenler, Endülüs çevresinde ise İspanyollar ve Slavlar vardı. Ancak Farmlar, bunların içinde en cesâretli ve sayıca en kabarık olanları idiler³³. Abbâsiler devrinde bilhassa Farmları **şuûbî harekete** taraftar olmaya teşvik eden şey, Fars asıllı bazı büyük ailelerin Abbâsi sarayındaki büyük mevkilerden yararlanmaları ve hükümet işlerini idare etmede büyük mahâret göstermeleri idi³⁴.

Konuya ictimâî yönden bakıldığında **Şuûbiyyenin** faaliyetlerine iştirâk edenlerin çeşitli düzeylerden, halktan, tüccarlardan, şâirlerden, vezirlerden, emirlerden, câhil ve kültürlü her sınıf insandan kişiler oldukları görülür. Ancak fikir ve inancın rolü bu harekette temel idi. Bu husus **Şuûbiyyenin** canlanmasında ağırlık kazanmıştır. **Şuûbî temâyülde** başka âmiller de müessir olmakla beraber İslâma sarılmanın, **Şuûbiyye akımına** kapılmaya engel teşkil ettiği kabul edilmiştir. O nedenle dindar kimselerin **Şuûbiyyeden** uzak durdukları bir gerçektir. Fakat bir kısmı, muhtemelen Acem eşrâfından olan bazı kişiler yine de sözkonusu harekete meyletmekten kendilerini alamamışlardır³⁵.

Şuûbiyyenin edebî ve ilmî temsilcilerine gelince: Arap olmayan milletler ile Araplar arasında kavmî düşmanlık **şuûbî edebiyat** diye tâbir edebileceğimiz büyük bir kültür mirâsı bırakmıştır. Ancak edebiyat târihinin, **Şuûbîye hareketinin** müşahhas olarak ortaya çıktığı ve yok olduğu zaman aralığında bilhassa başlangıç devresinde, o devirdeki halifelerin gücü ve Arap soyuna olan taassupları nedeniyle Araplarla **Şuûbiler** arasında olup biten her şeyi muhâfaza edemediği bir gerçektir. Daha sonra halifelerin nüfuzları ve soyları zayıflayınca doğuda başta İranlı şâirlerle âlimler neseple övünmeyi teşvik eden, kavimlerini beşeriyetin üzerine çıkararak yıldızlara bile tercih eden ve Arapları her yönden hor gören bir sesle **Şuûbiyyeye** yardım ellerini uzatmışlardır. O nedenle Abbâsi asrı tümüyle bu hareketin iki taraf arasındaki zıtlasma ve tartışmalarına sahne olmuştur. Endülüs çevresinde ise kâtiplerin zihinlerindeki **şuûbî fikirler** bütün ihtişamıyla ortaya dökülmüş; İbn Ğarsiye ve ona reddiye yazanların risâleleri, Araplarla Arap olmayanlar arasında vukû bulan bu şiddetli mücâdelenin önemli bir safhasını teşkil etmiştir ³⁶.

Araştırmamızın bu kısmında

Şuûbilerin görüşleri ve Araplara karşı iddiaları

Şuûbiyyenin Araplarla münâkaşasını yaptığı hususları mütâlaa edeceğiz. Böylece **Şuûbiler** ile onların

hasımları, Arap taraftarlarının mücâdelelerini sürdürmek için seçtikleri münâkaşa konularının neler olduğunu göreceğiz.

I.Goldziher, **Şuûbilerle** Arapların münâkaşasını yaptıkları konuların önemsiz ve saçma şeyler olduğunu söylüyor ³⁷. Öyle sanıyoruz ki Goldziher bu görüşüyle, bir noktada **Şuûbiyyenin** doğuşuna sebep teşkil eden soy üstünlüğü tartışmasının anlamsız olduğunu belirtmek istiyor. Maamâfih biz edebiyat târihi açısından bunların yine de önemli konular olduklarını; çünkü asırlarca süren mücâdeleler esnâsında o hususlara bakılarak red veya ispat için, bugün çoğu elimizde olmasa bile, pek çok eserler yazıldığını ifâde etmek isteriz.

Şuûbilerin görüş ve iddialarına geçmeden önce Emevîler devrindeki Arapların **mevâliye** karşı olan katı tutumları yanında onları, kendilerinin her şeyin hâkimi olduklarına inandırmak için söyledikleri bazı sözleri özetlememiz uygun olacaktır. A.Emîn'in kaynağını belirtmeden yaptığı bir nakildeki ifâdeye göre Araplar şöyle diyorlardı:

"Araplar hayatlarını hür olarak yaşadılar. Câhiliye devirlerinde onlar, İran ve Bizans devletlerine komşu idiler. O iki devlet ise komşu memleketleri istilâ edip büyük birer saltanat kurmuşlardı. Her birinin düzenli orduları ve sayılamayacak kadar çok askerleri vardı. Buna rağmen ikisi de Arapların istiklâllerine el sürmeye, topraklarına ayak basmaya cesâret gösteremediler. üstelik yalandan sevgi gösterip onlara yaltaklandılar. Hîre'deki Lahmîlere, Şam'daki Gassânîlere mal verip yardımda bulundular. Kendilerini yarımada

Arapların yağmalarından korumak için onları araya soktular. Arapların onlara muhtaç oluşundan ziyâde onlar Araplara muhtaç idiler. Müslüman olduktan sonra Araplar istiklâllerini muhâfaza ettikleri gibi, İranlıların istiklâlini ellerinden alıp kendi idarelerine boyun eğdirdiler. Bizans ordularını da yenip onları Arap topraklarından çıkardılar" 38.

Araplar bu iddialarında, İranlılarla Bizanslıların onlardan çekinmelerinin sadece Arapların yiğitliği, gayret ve sabırlarından dolayı topraklarında onların savaşmalarını zorlaştıracak bir kuvvet bulunduğunu, düzenli bir ordunun Arapların harp usullerine uyum sağlayamayacağını ve önlerinde duramayacağını göstermek istiyorlardı.

A. Emîn devamla şunları aktarıyor:

"Arapların kendileriyle üstünlük sağladıkları sıfatları vardır. Onlar misâfere karşı insanların en cömerdi, yardım dileyenin en yardımcılarıdır. Onlardan kim olursa olsun, kendisine gelen misâfir için biricik devesini boğazlar. Misâfirini karşılarken atının geminden bile tutar ve ona en güzel ikrâmlarda bulunur. Arap ne zaman bir feryât işitse o feryâdın geldiği tarafa uçarak gider. Araplar, milletlerin en vefâlisidirler.

Araplardan birisi bir kelime konuşur da o kelime delil olur. Onlar bu halleriyle beyânda ve güzel ifâdede öteki milletlerin liderleridirler. Şiirin kaynağı onlardır. Onlarda, ansızın güzel söz söylemede ve darb-ı meseller konusunda başkalarında bulunmayan bir haslet vardır. Bunun yanında Araplar, neseplerini en iyi şekilde ve sağlam olarak muhâfaza eden insanlardır. Onların içinde nesebini bilmeyen, atalarının isimlerini sayamayan kimse yoktur. Biri atasından başkasına intisâb ettiği zaman onun nesebi şüpheli (:da'î) biri olduğunu bilirler. İşte onlar bunun üzerine asâletlerini, şereflerini kurmuşlardır.

İslâmiyet de Arapların arasında zuhûr etti. Allâh'ın elçisi Hz. Muhammed onlardandır. İslâm dinine onlar dâvette bulundular. İslâmî öteki milletlerin arasına onlar yaydılar. Arap olmayanlardan müslüman olan her kişinin boynunda Araplara sonsuz bir minnet borcu vardır. Acemleri eski dinlerinden kurtaranlar, şirkten vahdâniyet inancına götürönerler, hidâyetleri için seferber olanlar ve yaşamaları için kendilerini ölüme adayanlar da Araplardır" 39.

A. Emîn'e göre, Araplar buna benzer iddialarına destek sağlamak için de bazı olayları, çeşitli ilim meclislerinde Arap olmayanlar tarafından Arapların lehinde söylenen sözleri delil olarak ileri sürüyorlardı. Nitekim Fars asıllı, meşhur edip İbnu'l-Muḳaffa' (ölm. 142/759)'ın, aşağıda aktaracağımız sözleri bu tür delillerden sadece bir tanesidir.

İbnu'l-Muḳaffa' Basra'da İranlı büyüklerden birinin evinde bir toplantıda bulunmuştu. Toplantıda Arap eşrâfından da birkaç zât vardı. İbnu'l-Muḳaffa' bir ara söze başlayarak orada bulunanlardan birine "En akıllı millet hangisidir?" diye sordu. Kendi milletini kasdettiğini zannederek ona "Farslardır" cevabını verdi. İbnu'l-Muḳaffa' " Hayır, İranlılar her ne kadar cihânı feth ederek büyük bir

devlet sâhibi olmuşlar ise de kendi akıl ve zekâlarıyla bir icâda muvaffak olamamışlardır" dedi. Oradakiler "Şu halde Rum milletidir" dediler. Buna da "Hayır" diye cevap verdi. Meclistekiler o sırada tanınmış olan milletleri birer birer saydılar. İbnü'l-Muqaffâ bunların hepsine "Hayır" diyordu. Bunun üzerine "Peki sen söyle" dediler. İbnü'l-Muqaffâ "En akıllı millet Araplardır" dedi ve devam etti "Onlardan olmak bahtiyarlığına nâil olamadım ise de onları tanımak bahtiyarlığından mahrum kalmadım. Araplar, cihangirlikte, devlet teşkilinde herhangi bir milletin bıraktığı ile yetinmediler. Kendilerine mahsus bir cihangirlik, bir devlet vücuda getirdiler. Araplar deve ve koyun çobanlığı ile uğraşırlar. Kıldan ve deriden yapılmış çadırlarda otururlar. Hal böyle olmakla beraber bir Arap, kuvvetiyle yardımın, varlığıyla cömertlikten, başkalarının saâdet ve felâketine ortak olmaktan çekinmez. Akıl ve zekâsıyla bir şeyi târif ve tavsif edince o şey artık onu kabullenmiş olur. O, bir şeyi icrâ edince o icraata itiraz imkânsız addedilir. Güzel gördüğü şey güzel, çirkin gördüğü şey çirkin olur. Araplar kendi nefislerini terbiye etmişler, kendi himmet, kalp ve lisanlarıyla yüksek bir mevkie gelmişlerdir. Bu sâyede Allâh onların saltanatlarını artırmış, hem kendilerine hem de başkalarına hayır ve saadet olmak üzere din ve hilâfeti onların vasıtasıyla yaymıştır" 40.

Müsâvât fikriyle işe başlayan, ancak zamanla aşırılığa kaçıp Arap olmayanların lehinde mutaassıp davranmaya ve Araplara karşı övünmeye başlayan **Şuûbîlerin** görüş ve iddiâlarına gelince: Arapların iddiâları ve özellikle Emevîler devrinde gördükleri baskı, geçirdikleri sıkıntılı anlar karşısında **Şuûbîlerin**, hareket noktası olarak, sık sık ele alınmış ve üzerinde fikir yürütülmüş "Ey insanlar, biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allâh'ın yanında en üstün olanınız, (Allâh'ın buyrukları dışına çıkmaktan) en çok korunmanızdır" meâlindeki Kur'ân âyeti ile Hz.Peygamber'in vedâ hutbesindeki bazı sözlerini, dâvâlarını destekler mâhiyette gördükleri daha başka hadislerini ele alarak Araplarla mücâdeleye kalkıştukları görülmektedir. Nitekim **Şuûbiyyenin** ilk merhalesi sayılan, Araplarla Arap olmayanlara eşit ve adâletli davranılmasını isteyen **Ehlu't-tesviye** mensupları şöyle diyorlardı:

"Biz adâlete, eşitliğe, insanların tümünün bir tînetten ve bir kişinin soyundan geldiğine inanıyoruz. Bu konuda Hz.Peygamber'in "İnananlar kardeşler. Kanları da birbirine denktir" ve onda ümmetine vedâ ettiği, peygamberliğini tamamladığını bildirdiği hutbesindeki "Ey insanlar, Cenâb-ı Hakk sizden Câhiliye kibrini ve atalarla övünmeyi kaldırmıştır. Hepiniz Âdem'densiniz ve Âdem de topraktır. Takvânın dışında bir Arapın Arap olmayan birine üstünlüğü yoktur" sözleri delilimizdir. Hz.Peygamber'in bu sözleri Allâh Taâlâ'nın "Allah'ın yanında en üstün olanınız (Onun emirlerinin dışına çıkmaktan) en çok sakınmanızdır" sözüne de muvâfıktır. Ne var ki siz, övünmeden başka hiçbir şeyi kabul etmediniz. İslâmiyete girmede bizi geçmiş, eğc kemiği

gibi olana kadar namaz kılmış, yay gibi olana kadar oruç tutmuş olsalar bile Arap olmayanlar bize müsâvî olamaz' dediniz. Biz bu tutumunuzu hoş karşıyoruz. Ama yine de bizim ve sizin peygamberinizin menettiği atalarla övünmelerinize cevap veriyoruz. Çünkü siz onun emrinin aksini yapmada diretiniz"⁴¹.

Durum lehlerine geliştikten ve yardımcıları çoğalıp güçlendiklerini hissettikten sonra **Ehlu't-tesviye** aşırılığa gitmeye başlamışlardır. Çünkü onlar artık devletin yüksek mevkilerinden birçoğunu işgal etmişler ve Arap idarecilere yaklaşmışlardı. Önceden dört elle sarıldıkları adâlet ve müsâvât prensiplerinin artık yetersiz olduğunu düşünmeye, neticede Arapların övünmelerini ve üstün olma iddialarını kensinlikle kabul etmeme havasına girmeye, Arapların kendileriyle övündükleri şeylere teker teker karşılık vermeye başladılar. Arap olmayan milletlerin târihlerindeki en parlak olayları çıkardılar. Geçmişte Arap olmayanların ellerinde birleşen güç ve nüfuzu ispatlamak için hepsi de gayr-ı Arap olan Nemrutları, Amâlikleri, Kıs râları, Kayserleri, peygamber Hz.Süleymân'ı ve Büyük İskender'i göstererek Araplara şöyle cevap verdiler :

"Övünme konusundaki delillerinize cevap veriyor ve diyoruz ki : Övünmenin saltanat veya peygamberlikle olduğunu mu iddiâ ediyorsunuz? Eğer saltanat olduğunu iddiâ ediyorsanız bilmiş olunuz ki Firavunlar, Nemrutlar, Amâlikler, Kıs râlar, Kayserler, yeryüzünün bütün hükümdarları bizdendir. İnsanlardan herhangi birinin, emrine insanların, cinlerin, kuşların ve rüzgârların verildiği Hz.Süleymân'ın saltanatına sâhip olması mümkün müdür? Biliniz ki o bizden biridir. Yine insanlardan birinin, güneşin doğduğu yerden batığı yere kadar bütün dünya topraklarına sâhip olan, iki yakayı denkleştiren demirden bir set yapıp onun arkasına sayıca dünya halkının üzerinde bulunan bir milleti hapseden İskender'in saltanatının benzeri bir saltanatı oldu mu? Dünyada insanoğlundan hiçbir kimse İskender'in eserlerinin benzerine sahip olmamıştır. Delil olarak sadece onun, denizin içinde tesis ettiği ve ucuna, camında bütün denizin görüldüğü bir ayna yerleştiği İskenderiye deniz feneri olsa yeter.

Halife 'Ömer b. 'Abdil'azîz'e 'Bin hükümdârın oğlu, nikâhında bin melikin kızı, ahırında bin fili, üd, baharat, ceviz ve kokusu oniki mil uzaklıktan duyulan kâfûru bitiren iki akarsuyu bulunan pâdişahlar pâdişahından Allâh'a hiçbir şeyi eş koşmayan Arap hükümdârına. Bana İslâmîyeti öğretecek, onun hükümlerini bildirip öğretecek birini göndermeni istiyorum, vesselâm' şeklindeki mektubu yazan Hint hükümdârı da bizdendir"⁴².

Şuûbiler, dünya yaratıldığından bu yana gönderilen, Hz.Hûd, Sâlih, İsmâil ve Muhammed'in dışındaki bütün peygamberlerin Arap asıllı olmadıklarını iddiâ ederek zaferi peygamberliğe götürürlerken de Araplara şöyle sesleniyorlardı:

"Övünmenin nübuvvetle olacağını sanıyorsanız bilmelisiniz ki Hz.Hûd, Sâlih, İsmâil ve Muhammed olmak üzere dördü hâriç Hz.Âdem'den bu yana

gelen peygamberlerin hepsi bizdendir. Âlemlerden seçilen Hz.Âdem ve Nûh da bizdendir. Onların ikisi beşriyetin kendilerinden türediği, dal budak saldıği iki asıdır. Böylece biz asılız, siz ise bizim dallarımızdan bir dalsınız. Haydi bundan sonra dilediğınızı söyleyin ve iddia edin" 43.

Şuûbiyye taraftarları, Farslar ve Rumlar gibi Arap olmayan milletlerin, köklü medeniyetlerin sâhipleri oldukları bir zamanda Arapların aralarında bir irtibat bulunmayan, medcniyetten nasipsiz, aç ve sefil bir vaziyetteki kabileler topluluğu olduklarını, Araplar henüz böyle derin bir vahşet içinde yüzdükleri ve gururlanabilecekleri her şey sadece şiirde toplanmış iken felsefe, astronomi, ipek işçiliği gibi bilim ve sanatların, satranç ve tavla gibi oyunların ve daha nice icatların insanlığa Arap olmayanlar tarafından sunulduğunu söylemeyi de ihmâl etmiyorlardı. Buna dâir sözleri kısaca şöyledir:

"Arap olmayan milletlerden her birinin, yeryüzünün her karış toprağında onları bir araya toplayan hükümdarları, onları kucaklayan şehirleri, kendileriyle hüküm verdikleri kanunları, ortaya koydukları birer felsefeleri, bazı âlet ve sanatlarda şâheserleri vardır. Sanatların en güzeli ipek sanatı, oyunların en şereflişi satranç, onunla hem bir hem bin rıt⁴⁴ tartılan kantar topu, yaratıcının zâtı hakkındaki Yunan felsefesi, çalgı âleti kânûn, kendisiyle yıldızların hareketlerinin ölçüldüğü, gezegenlerin hareketleri ile güneş, ay tutulmalarının anlaşıldığı usturlâb bu felsefe, sanat ve âletlerin bazılarıdır. Halbuki Arapların çevresini etrafına toplayan, birbirine uzak tarafları birleştiren, zalimleri ayıklayıp atan, ahmaklarını, câhillerini terkeden her hangi bir hükümdarları olmamıştır. Şiirin dışında Arapların sanatta bir semereleri, felsefede bir eserleri de olmamıştır. Oysa şiire Arap olmayanlar da iştirak etmişlerdir. Nitekim Rumların hoş, vezinli, arızlu şiirleri vardır. Şu halde Arapların Arap olmayan milletlere karşı övündükleri şey nedir?" 45.

Araplar nesepleriyle kendilerini üstün gösterdikleri zaman Şuûbiler Araplardaki bu düşünceye, nesep tabakalarından övünmeye vesile addettikleri şeylere hücum etmişlerdir. Arap neseplerinin sonradan uydurulmuş boş veya isnattan ibâret şeyler olduklarını iddia etmişlerdir. Ancak bunun ardından onlarla övünmek pahasına Arap olmayanlar için hayalî denebilecek nesepler iddiasında bulunmaya başlamışlardır. Şuûbiler Hz.İshâk'ın Arap olmayanların babaları, hür Sâre'nin de anneleri; Hz.İsmâil'in Arapların babaları ve bir câriye olarak Hâcer'in anneleri olduğunu iddiâ etmişler, bu iddiânın ışığında Arap olmayanları **Benu'l-aħrâr** (:hürlerin, köle olmayanların çocukları), Arapları da **Benu'l-laħna'** (: aslı bozuk, soysuz kadının çocukları) diye adlandırmışlardır⁴⁶. Arapların vahşî hayvanlardan farkları olmadığını, hattâ kadınlarının esir edildiklerini ve gâliplerin hayvanca arzularına hizmet ettiklerinin söyleyerek bu yönden de neseplerinin sağlığını alaya almışlardır. Onlara göre Araplar sadece uluyan kurtlar, sinsice dolaşıp birbirlerine saldıran ve hırsla birbirlerini yiyen hayvanlardı. Onların erkekleri esâret halkalarına bağlı, kadınları ise develerin

üzerinde sıra sıra dizilmiş esir tâifeleriydi. Câhiliye devri Araplarının, bazıları yağmalamalarında bazılarının kadınlarına nikâhsız ve hayızdan kesilmeden tecâvüz ediyorlardı. Böyle bir durumda onlardan biri babasının kim olduğunu nasıl bilebilirdi? 47.

Şuûbiler bu sınırdan durmamışlar, bilâkis Araplara nesepleri husûsunda saldırıda daha etkili olabilmek için özel bir metod takip etmişlerdir. Arap kabilelerinin târihlerindeki ve neseplerindeki ayıpları, kusurları konu edinen meşâlib kitapları yazmışlardır. Onlar, Câhiliye devirlerinde Arapların millet olma vasfını kabul etmeyerek onları milletlerin arasına sokmamışlardır. **Şuûbiler** göre Araplar, darma dağınık ve kavgalı kabilelerdi. Onlar ilkelliğe yakın ve Arap olmayan milletlerin medenî yaşadıkları bir zamanda medeniyetten tamâmıyla uzaktular. **Şuûbiye** taraftarları iddîalarına destek sağlamak için de, Kur'ân'da içinde (şu'ûb) ve (kabâ'il) kelimelerinin geçtiği âyeti bu mânâda tefsir etmişlerdir⁴⁸.

al-Câhiz el-Beyân ve't-tebyîn'inde, **Şuûbiyenin** Araplara karşı olan iddîa ve görüşlerine dâir daha değişik hususlar aktarmaktadır. **Şuûbiler** ile hayranları, Arapları gözden düşürmek için onların özellikle putperest çağdan kalmâ, hitâbet esnâsında asâ ve yayın kullanılması gibi bir kısım geleneklerine işâret ederek kendilerine tuhaf gelen hitâbet usullerini tenkit ediyor ve şöyle diyorlardı:

"Kelâm ile asâ, hitâbet ile yay arasında hiçbir ilgi yoktur. Bu tür şeyler zihni meşgul etmekten, dikkatleri nutuğun muhtevâsından saptırmaktan başka işe yaramaz. Hitâbet esnâsında bu âletleri taşımanın anlayışı keskinleştireceği, onlarla işârette bulunmanın konuşmaya yardımcı olacağı düşünülemez. Müzikçiler bile baton (: kadîb) kullananların başarılarının, onu kullanmayanların başarılarıyla mukâyese edilemeyeceği düşüncesindedirler. Asâ taşımak hayvanlara bağırmanın ahlâkına daha uygundur. Konuşurken onu kullananlar, yüksekten atıp tutan ve yolda yürüyen bir deveyi durdurmaya çalışana benzerler" 49.

Şuûbiler, Arapların hatip olarak önemli kabiliyetleriyle övünmelerine de şöyle cevap veriyorlardı:

"Hitâbet sanatı bütün insanlarda müşterektir. Bütün toplumlarda ona büyük ihtiyaç vardır ve gelişmesi bir zarûrettir. Kaba ve câhil, çirkin duygulu ve kötü mizaçlı olmalarına rağmen Zenciler bile uzun konuşmalar yaparlar. Konuşmalarının muhtevâsı kaba ve kültürsüz, ifâdeleri bozuk ve terbiyesiz olmakla beraber onlar bu konuda öteki Arap olmayan toplumlardan da ileridirler. Bununla beraber biz biliyoruz ki insanların en güzel konuşanları İranlılardır. Onların en mükemmel Fârs bölgesi sâkinleri, bunların da en hoş konuşanı, mahreci en mülâyim, en büyüleyici tarzda olanı Merv halkıdır. En fasih Farsça, Derî lehçesidir. Pehlevî delinde en fasih olanları Ahvâz bölgesi halkıdır".

"Belâgat sanatına en iyi şekilde vâkif olmak, en seçkin ifâdeleri öğrenmek ve dilde bilgisini derinleştirmek isteyen Kitâb-ı Kârvend'i okusun.

Akla ve edebe ihtiyacı olan, görgü kurallarını, ibret nümûnelerini, değerli sözleri ve güzel mânâları öğrenmek isteyen de Siyeru'l-mulûk⁵⁰ kitaplarına baksın. İşte Yunanlılar ve işte risâleleri, hutbeleri, ilimleri; işte onlardaki sakatı sağlamdan, yanlış doğrudan ayırd eden filozoflarının yazdığı mantuk kitapları. Ve işte Hintlilerin felsefeleri, sırları, yaşayışları hakkındaki kitapları. Bu kitapları okuyan kişi o kâfaların düşünce derinliklerini, o felsefelerin tuhaf yönlerini görür. Görür de beyân ve belâgatın nerede olduğunu, bu sanatın nerede kemâle eriştiğini anlar" 51.

Şuûbiyye mensupları Arapların kabalığını, görgüsüzlüğünü ve bazı savaş âletlerini sürekli olarak yanlarında taşımalarını tenkit kabîlinden onlara şöyle sesleniyorlardı:

"Gerçekten sizler deve sürücülere ve koyun çobanları idiniz. Yolculukta mızraklarınızı berâberinizde taşıma alışkanlığınızdan ötürü onları yerleşik hayatta da yanınızda taşıdınız. Göçebeliliğinizde taşımaya alıştığınız için onları sürekli ikâmetgâhlarınızda da yanınızda taşıdınız. Yine savaşta taşıma alışkanlığınızdan ötürü mızraklarınızı barışta da yanınızdan ayırmadınız.

Uzun süre develerinizle ilgilendiğiniz için konuşmalarınız sertleşti, seslerinizin mahrecleri de kabalaştı. Öyle ki, etrafınızdakilere konuştuğunuz zaman sağırlara hitap ediyormuş gibi hareket ediyorsunuz" 52.

el-Câhiz'in ifâdesine göre **Şuûbilerin**, Arapların savaş âletlerinin ilkelliğine ve savaş düzenlerine dâir yaptıkları tenkitleri ise şöyle idi:

"Sizin mızraklarınız yumuşak ağaçtan, mızraklarınızın demirleri sığır boynuzlarından idi. Savaşta da eğersiz atlara biniyordunuz. Atlarınız eğerli olsa bile o eğerler deriden olur, üzengileri de olmazdı. Halbuki üzengi mızrağıyla dürtenin, kılıcıyla vuranın en iyi savaş âletlerindedir. Çünkü bazan o üzengilerin üzerine ayağa kalkılır ve onlara dayanılır. Arapların atıları ağır mızraklarla dövüşürlerdi. Oysa biz biliyoruz ki içi boş mızraklar taşımada daha hafif, yaralamada daha etkilidir.

Siz geceleyin savaşmıyordunuz. Gece baskını, pusuyu, savaşta sağı solu, merkezî kanadı, öncü ve yardımcı kuvveti, siperi bilmiyordunuz. Savaşta saf düzenini, manevraları, hendekleri, dikenli engelleri de bilmiyordunuz. Kaftanları, kılıç asmasını, davulları, zırhları, miğferleri, su kanallarını, çanları, kemendleri, beşli ok atışını, nefle boyanarak renge bürünmeyi de bilmiyordunuz.

Savaşta dövuşünüz ya hızlı ya da yavaştır. Oysa yavaş hareket ilerleme onların, hızlı hareket ise hırsızlık ve yol soygunculuğuna mahsustur" 53.

DİPNOTLAR

1 **Mevlâ** (çoğ. mevâlî) kelimesinin lügavî ve istilâhî pek çok anlamları vardır. Mevlâ lügatta rabb, sâhip, mâlik, yakın akraba, yardımcı, efendi, âzâdlı köle, komşu, müttefik anlamlarına gelmektedir. İslâm hukukunda ise **mevlâ** kelimesinin iki istilâhı vardır:

a) **Mevla'l-itâka**: Köle iken efendisi tarafından âzâd edilen, böylece kendisinden kölelik durumu kalkan ancak velâ durumu devam eden kimseye denir.

b) **Mevla'l-muvâlât** veya **mevla'l-ḫalîf** : Bir başkasına antlaşma, karışma veya ona mensup olmaya vesile bir hizmetle bağlanan yahut bir kabileye sığınıp ona intisap eden kişiye denir. İslâmiyet, Câhiliye devrinde de mevcut olan bu tür velâyı kabul etmiştir.

Mevlâ mefhumu, İslâmî devirde Câhiliyeye oranla gelişmiş, bu kelimenin ifâde ettiği anlam daha da genişlemiştir. Arap olmayan unsurlardan müslüman olan herkese **mevlâ** adı verilmiştir. eṭ-Ṭaberî'nin ifâdesine göre İslâmî devirde **mevâlî**, Câhiliyede de **mevâlî** olan cemaattı. Ne var ki İslâmiyetle beraber Arap olmayanlardan sayısız insan üzerlerine çıkagelince Araplar onlara isim bulamamışlardır. Bunun üzerine Cenâb-ı Hakk "Eğer babalarını bilmiyorsanız, onlar sizin din kardeşleriniz ve dostlarınız (mevlâlarınız)dır" buyurmuştur. Böylece **mevâlî** diye isimlendirilmişler ve **mevlâ** adı, Arap asıllı olmayan bütün müslümanlara verilir olmuştur. Onlar esâsen ya harp esirleri olup sonra âzâd edilmişler ve **mevâlî** olmuşlardır, ya da feth edilmiş muhtelif beldelerin halkları olup İslâma girmelerinden sonra Araplara yanaşmışlar, hizmetlerine girmişlerdir ve mevkilerini korumak için onlarla anlaşmışlardır.

Fazla bilgi için bkz. el-Mubberred, el-Kâmil fi'l-luğa ve'l-edeb, Beyrut 1386, II, 335; Ebu't-Tayyib el-Luğavî, el-Addâd fi kelâmî'l-ʿarab, nşr. ʿİzzet Ḥasan, Dimaşk 1382/1963, II, 661 v.d.; eṭ-Ṭaberî, Câmi ʿu'l-beyân ʿan te'vîli âyi'l-Ḳur'ân, Mısır 1373/1954, V.33; İbn Ḥaldûn, el-Muḳaddime, Beyrut 1981, s.135, 136; İbn Manzûr, Lisânu'l-ʿarab, Beyrut 1388 / 1964, XV, 408, 409

2 Geniş bilgi için bkz. el-Mubberred, aynı eser, I, 274, 297, II, 312; eṭ-Ṭaberî, Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk, nşr, M.J.De Goeje, Leiden 1879-1965, IX, 1353, 1354; İbn ʿAbdi Rabbih, el-ʿİḳdu'l-ferîd, nşr. Aḫmed Emîn ve

diğerleri, Kahire 1949-65 , III, 412 v.dd.; Râgib el-İşfahânî, Muḥâḍarâtu'l-udebâ' ve muḥâverâtu's-şu'arâ' ve'l-bulağâ', Bulak 1284-88/1867-71, II, 218; el-Ḥuşrî el-Ḳayravânî, Zehrû'l-âdâb ve semeru'l-elbâb, nşr. A.Muḥammed el-Becâvî, Mısır 1969, I, 63; Corcî Zeydân, Medeniyet-i islâmiye târihi, trc. Zeki Meğâmiz, İstanbul 1328-30, IV, 110 v.d.; M. Bedî' Şerîf, eş-Şirâ beyne'l-mevâlî ve'l-^çarab, Kahire 1954.

3 Kur'ân XLIX/10,13; İbn Ḥanbel, el-Musned, Beyrut 1379/1969, V,411.

4 C.Humâî, Şu'ûbiyye, Mihr, Tahran 1314 h.ş., II, 1257.

5 el-^çİkdu'l-ferîd, III, 403.

5 Resâ'ilu'l-Câhîz, nşr. ^çA.Muḥammed Hârûn, Kahire 1385/1964, II, 20.

6 I.Goldziher, Muslim Studies, nşr. S.M.Stern, London 1967, I. 137.

7 J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, trc. Fikret İşıltan, Ankara 1963, s.253, 254.

8 Philip K.Hitti, İslâm Tarihi, trc. Salih Tuğ, 1980-81, II, 617.

9 ^çAbdul'aziz ed-Dürî, el-Cuzûru't-târîhiyye li's-şu'ûbiyye, Beyrut 1981, s. 13, 14.

10 Râvendîyye 141/758 yılında Horasan'da ortaya çıkan ve ruhların tenâsuhuna inanan bir mezheptir. Bkz. İbnu'l-Eşîr, el-Kâmil fi't-târîh, nşr. C.J. Tornberg, Leiden 1853-1867, V, 502 v.d.

Hurremiyye ise Ebû Muslim el-Ḥorâsânî'nin 136/753-54'da idam edilmesinden sonra Horasan'da ortaya çıkan ve ruhların tenâsuhuna inanan bir mezheptir. Bkz. İA, V, 596 v.d.

Kaderiyye de Mu'tezileden, kaderi inkârla kulu kendi fiilinin yaratıcısı olarak kabul eden bir fırkanın adıdır. Bkz. İA, VI, 42.

11 Kur'ân XLIX / 13.

12 Câmî'u 'l-beyân, XXVI, 138 v.d. Diğer bazı müfessirlerin nakilleri ve görüşleri için bkz. Roy P.Mottahedeh, The Shu'ûbiyah Controversy and the Social History of Early Islamic Iran, IJMES, 1976, VII, 167-171.

13 Krş. İbn Manzûr, Lisânu'l-^çarab, I, 500

14 Ahmed Emîn, Duḥa'l-islâm, Beyrut tsz., I, 56; Philip K.Hitti, aynı eser, II, 617.

15 Duḥa'l-islâm, I, 56.

16 Duḥa'l-islâm, I, 56.

17 Krş. I.Goldziher, Muslim Studies, I, 137.

18 Câhiliye devrinde Araplarla Farslar arasında vukû bulan bir övünme hadisesi için bkz. İbn ^çAbdi Rabbih, aynı eser,II, 4 v.d.

19 Bkz. İbn Mâce, es-Sunen, nşr. M.Fu'âd ^çAbdulbâkî, Kahire 1372/1952, II, 1302.

20 Ebu'l-Ferec el-İşfahânî, el-Eğânî, Beyrut 1962-64, IV, 422, 423

21 ^çAbdul'aziz ed-Dürî, aynı eser, s.9.

22 Krş. I.Goldziher, aynı eser, I, 137; C.Zeydân, aynı eser, IV, 257; Ahmed Emîn, aynı eser, I, 63.

23 M.Takî Bahâr, Sabk-şinâsî târîh-i ta'avvur-i neşr-i fârsî, Tahran 2535 (1977), I, 50.

24 Adı geçen şâir ve âlimlerin sözkonusu hareketteki faaliyetleri için bkz. I.Goldziher, aynı eser, I, 192 v.d.; Ibn Dureyd, el-İştikâk, nşr. 'A. Muḥammed Hârûn, Kahire 1378/1958, s.4; Ibn Fâris, eş-Şâhibî fî fıkhi'l-lûga, nşr. Ahmed Şakr, Kahire 1977, s.16 v.d., 76, 77; İbnü'l-Enbârî, el-Addâd, nşr. M.Ebu'l-Fadl İbrâhim, Kuveyt 1960, s.2, 3; Mihyâr ed-Deylemî, Divân, nşr. Ahmed Nesîm, Kahire 1344-50/1925-31, I, 64, II, 61, III, 334; ez-Zemaḥşerî, el-Mufaşşal, nşr. J.P.Broch, Christianiae 1879, s.2,3.

25 Geniş bilgi için bkz. I.Goldziher, Die Su'ubijja unter den Muhammedanern in Spanien, ZDMG, Wiesbaden 1899, LIII, 601-620.

26 M.Takî Bahâr, aynı eser, I, 150.

27 I.Goldziher, aynı eser, I, 198; C.Humâ'î, mak., II, 1261.

28 Ahmed Emîn, aynı eser, I, 56, 57.

29 el-Eğânî, IV, 413

30 Adı geçen bu fırka ve mezhepler için bkz. H.İbrâhim Ḥasan, Târîhu'l-islâmî's-siyâsî, Kahire 1961-67, I, 35 v.d.

31 Ahmed Emîn, aynı eser, I, 57; Ch. Pellat, Le Milieu Basrien et la formation de Gahiz, Paris 1953, s.222; J. Stewart Robinson, The Tezkerce Genre in İslam, JNES, 1964, XXIII, 60.

32 'Abdul'azîz ed-Dürî, aynı eser, s.10-11.

33 Edward G. Browne, A Literary History of Persia, Cambridge 1969, I, 266.

34 I.Goldziher, aynı eser, I, 137, 138.

35 İbn Kuteybe'nin bu konuya ilişkin sözleri için bkz. M.Kurd 'Alî, Resâ' ilu'l-bulegâ , Mısır 1331/1913, s.270.

36 Bkz. 'A.Muḥammed Hârûn, Nevâdiru'l-maḥtûḥât, Kahire 1951-55, III, 246 v.dd.

37 Muslim Studies, I, 154.

38 Duḥa'l-islâm, I, 50.

39 Aynı eser, göst. yer.

40 İbnü'l-Muḥaffa'ın sözleri için bkz. İbn 'Abdi Rabbih, aynı eser, III, 324-325; Ahmed Emîn, aynı eser, I, 51.

41 İbn 'Abdi Rabbih, aynı eser, III,403, 404; M.Şukrî el-Âlûsî, Bulûgu'l-ereb fî ma'rifeti aḥvâlil'arab, Bağdat 1314/1896, I, 168.

42 İbn 'Abdi Rabbih, aynı eser, III, 404, 405; M.Şukrî el-Âlûsî, aynı eser, I, 167-169.

43 İbn 'Abdi Rabbih, aynı eser, III, 405; M.Şukrî el-Âlûsî, aynı eser, I, 169.

- 44 Rıtl, bir ağırlık ölçüsüdür. Bkz. İbn Sîde, el-Muḥaṣṣaṣ, Beyrut tsz., III, 264.
- 45 İbn ‘Abdi Rabbih, aynı eser, III, 405; M.Şukrî el-Âlûsî, aynı eser, I, 169, 170.
- 46 M. Kurd ‘Alî, aynı eser, s.275.
- 47 İbn ‘Abdi Rabbih, aynı eser, III, 405 v.d.; M.Şukrî el-Âlûsî, aynı eser, I, 177.
- 48 Bkz. Roy P.Mottahedch, mak., s.163 v.d.
- 49 el-Câhiz, el-Beyân ve't-tebyîn, nşr. A.Muḥammed Hârûn, Kahire 1388/1968, III, 12.
- 50 Kitâb-ı Kârvend ve Siyeru'l-mulûk hakkında bilgi için bkz. I.Goldziher, aynı eser, I, 158 dipnot 1, 159 dipnot 4.
- 51 el-Câhiz, aynı eser, III, 13, 14.
- 52 el - Câhiz, aynı eser, III, 14.
- 53 Aynı eser, III, 16-18.